

WSTĘP

W 2003 roku w wydawnictwie Uniwersytetu Wileńskiego ukazała się książka Vytautasa Skuodisa (z zawodu geologa) o działalności filomatów i filaretów na Uniwersytecie Wileńskim. Z kolei Białorusini, będący spadkobiercami Litwinów oraz ich historii, nie poświęcili jeszcze należytej uwagi stowarzyszeniom uczniowskim i studenckim¹, które działały nie tylko na wspomnianej uczelni, lecz również na terenach współczesnej Białorusi, w środowisku składającym się w większości z osób pochodzących z ziem białoruskich.

Zgodnie z carskim dekretem o organizacji okręgów szkolnych w imperium rosyjskim z 24 stycznia 1803 r. utworzony został Wileński Okręg Naukowy, który w latach 1803–1823 obejmował 8 guberni, w tym wileńską (z powiatami² białoruskimi), grodzieńską, witebską, mohylewską, mińską oraz obwód białostocki (od 1807 r.)³. Wymienione jednostki administracyjne były w nieznanym stopniu zamieszkałe przez Litwinów we współczesnym tego słowa rozumieniu⁴, przeważali tu natomiast Litwini=Białorusini, Rosjanie, Polacy,

---

¹ W 2017 r. Instytut Polski zorganizował w Mińsku konferencję poświęconą dwusetnej rocznicy powstania Towarzystwa Filomatów. Z referatów wygłoszonych przez białoruskich badaczy czytelników mogą zainteresować wystąpienia Hanny Zapartyki (o książce Sergieja Szołkowicza o tajnych towarzystwach), Iriny Burdelowej (o *Wspomnieniach z przeszłości* A.E. Odyńca).

² W zaborze rosyjskim odpowiednikiem powiatu był „ujezd” (уезд) – termin znacznie rzadziej używany w polskiej historiografii w odróżnieniu od chociażby terminu „gubernia”. W tej książce konsekwentnie podążamy za ukształtowaną w literaturze tradycją nazewnictwa ówczesnych jednostek administracyjnych, zastrzegając jednocześnie, iż podział administracyjny w Cesarstwie Rosyjskim na ziemiach polskich i litewskich nie zawsze pokrywał się z granicami powiatów w dawnej Rzeczypospolitej (przyp. tłum.).

³ Бархатцев С., *Из истории Виленского учебного округа*, „Русский архив” 1874, т. 1, № 5, с. 1155.

⁴ W odniesieniu do współczesnych Litwinów autorzy konsekwentnie używają nazwy „Letuwis”. Termin ten, prawie nieobecny w literaturze i historiografii polskiej, jest rozpowszechniony

Tatarzy, Żydzi i inni. Świadczy o tym mapa Wileńskiego Okręgu Naukowego zamieszczona w aneksie do tej książki. W 1820 roku na tych terenach działało 430 szkół, 983 nauczycieli, na zajęcia uczęszczało 21 174 uczniów (w tym 1098 dziewcząt)⁵.

Jakimi słowami opisać uczucia towarzyszące autorowi tej książki, gdy trzymał w rękach oryginalne pisma filomatów, filaretów i członków innych tajnych stowarzyszeń, odnalezione w Litewskim Państwowym Archiwum Historycznym, w dziale rękopisów Biblioteki im. Wróblewskich oraz w Bibliotece Uniwersyteckiej w Wilnie? W tym utwory i przemówienia Tomasza Zana, Jana Czeczota, Adama Mickiewicza, Stanisława Kozakiewicza, Lucjana Ejsmonta albo zeznania spisywane własnoręcznie przez członków tajnych stowarzyszeń. Cóż, efekt fascynującego zanurzenia w epokę, w której żyli i działali, jest raczej trudny do opisanania.

Koledzy i koleżanki przestrzegali mnie czasem: „Przecież już tyle o nich napisano. Cóż nowego możesz do tego dodać?”. Odpowiadałem im, że choć temat został zgłębniony przez badaczy polskich, w historiografii białoruskiej istnieje tylko jedna publikacja – wybór bardziej znanych prac filomatów i filaretów pod redakcją Kastusia Ćwirki. Praca w wyżej wymienionych archiwach i działach rękopisów dostarczyła wiele materiału do ukazania „litwińskiego (białoruskiego) śladu” w historii tajnych stowarzyszeń w Wileńskim Okręgu Naukowym w pierwszej ćwierci XIX w., uzupełnienia jej nowymi, dotąd nieznanymi faktami oraz napisania w miarę możliwości na nowo życiorysów białoruskich filomatów i filaretów, jak również członków innych tajnych stowarzyszeń, które istniały na terenie Białorusi (z doprecyzowaniem wielu kwestii biograficznych i poprawieniem niektórych błędów).

Adam Mickiewicz w trakcie pracy nad ustawami Towarzystwa Filomatów widział w nim ośrodek zarządzający innymi stowarzyszeniami, postrzegał filomatów jako swoistych architektów tworzących „Rzecz Pospolitą”⁶. Nikołaj Nowosilcow przyznawał, że „Filomaci, Promieniści i Filareci tworzyli jedno stowarzyszenie, lub – inaczej mówiąc – jedno ciało, zainspirowane i sterowane przez Filomatów”⁷. 7 maja 1821 r. na posiedzeniu Towarzystwa Filomatów Jan Czeczot, mówiąc o „Projekcie reorganizacji Towarzystwa Filomatów”, użył

---

na Białorusi i służy odróżnieniu mieszkańców współczesnej Litwy od historycznych Litwinów/Lińwinów (przyp. tłum.).

⁵ Zob. Kallenbach J., *Kuratorya wileńska (1803–1823)*, „Biblioteka Warszawska” 1904, t. 3(255), s. 423.

⁶ Zob. Samsel K., *Mickiewicz wśród filomatów. U źródeł genezy roli Mickiewicza przewodnika*, [w:] *Mickiewicz wieszcz i przewodnik*, red. A. Fabianowski, E. Hoffman-Piotrowska, Warszawa 2019, s. 54–59.

⁷ *К истории тайных обществ и кружков среди литовско-польской молодёжи в 1819–1823 гг.*, изд. Ф. Вержбовский, Варшава 1898, с. 72.

określeń „obywatele” i „kraj filomacki”, mając na myśli zjednoczenie wszystkich towarzystw założonych przez filomatów w latach 1816–1821⁸.

Zapraszam zatem na wycieczkę do kraju filomackiego. Chronologicznie jego istnienie można podzielić na następujące okresy:

Rok pierwszy (1817–1818) – założenie Towarzystwa Filomatów. Powstanie dwóch redakcji ustaw.

Rok drugi (1818–1819) – organizacja posiedzeń, projekt wydawnictwa periodycznego, pierwszy projekt założenia stowarzyszeń na prowincji, powstanie Klubu-Związku Przyjaciół, trzecia redakcja Ustaw.

Rok trzeci (1819–1820) – wyjazd z Wilna Adama Mickiewicza i Aleksandra Chodźki, organizacja szkoleń, sprowadzenie podręczników, projekty statystycznego opisu powiatów, periodyku (gazety lub czasopisma), powstanie nowych stowarzyszeń i związków: Naukowego, Naturalistów Krajowych, Promienistych.

Rok czwarty (1820–1821) – Filareci, wyjazd z Wilna Józefa Jeżowskiego, Onufrego Pietraszkiewicza, Michała Rukiewicza, choroba Tomasza Zana, reforma Związku Przyjaciół, Komitet Statystyczny, powiązania z masonami i karbonariuszami.

Rok piąty (1821–1822) – brak kadry zarządzającej, wyjazd za granicę Franciszka Malewskiego, nowe reformy (zawieszenie działalności Towarzystwa Filaretów, powstanie Filadelfistów Błękitnych), pierwsze śledztwo (w sprawie instrukcji statystycznej).

Rok szósty (1822–1823) – zawieszenie działalności, powstanie nowych Filadelfistów.

Lata 1823–1824 – śledztwo i proces sądowy członków tajnych stowarzyszeń, przeszukania, zdrada Jankowskiego, aresztowania filaretów, Związki w Świsłoczy, zeznania Wiktora Heltmana i Franciszka Malewskiego, śledztwo w sprawie Towarzystwa Filomatów, taktyka procesowa, sąd i jego wyroki.

Kilka słów o przyjętym przedziale dla moich badań: lat 1806–1826. Ramy chronologiczne przyjmowane tradycyjnie przez badaczy filomatyizmu stanowią powstanie Towarzystwa Filomatów w 1807 r. oraz śledztwo i ukaranie członków towarzystw filomackich w 1823. Uważam jednak, że trafniejsza będzie inna chronologia, uwzględniająca to, że pierwsze Towarzystwo Filomatów zostało utworzone w 1806 r., a także to, że ostatnie – Towarzystwo Przyjaciół Wojskowych, założone przez filomatę Michała Rukiewicza – zostało zlikwidowane dopiero w 1826 r.

W tym miejscu należy wyjaśnić, czym była Białoruś – Biała Ruś, Biełorusija, Biełorosija – w czasach działalności tajnych towarzystw.

Od końca XVIII w. do lat 80. XIX w. nazywano tak gubernie: witebską, mohylewską, smoleńską, a czasem mińską. Na przykład w odnalezionych przez

---

⁸ Archiwum filomatów. Cz. II: *Materyały do historyi Towarzystwa Filomatów*, wyd. S. Szpoński, S. Pietraszkiewiczówna, t. 1–3, Kraków 1920–1934 (dalej jako: *Materiały do historyi Towarzystwa Filomatów*), t. 2, s. 102, 396.

nas dokumentach odnoszących się do arcybiskupa mohylewskiego Stanisława Siestrzeńcewicza pojawiają się dwa ostatnie politonimy.

Część ziem białoruskich w XIX w. określano mianem Litwy – historyczno-geograficznego i etnograficznego obszaru północno-zachodniej części współczesnej Republiki Białorusi oraz południowo-wschodniej części współczesnej Republiki Litewskiej. Pod koniec XVIII i w pierwszej połowie XIX w. termin ten stosowano głównie wobec guberni: wileńskiej, kowieńskiej, grodzieńskiej, a niekiedy także mińskiej. Badacze polscy używają na określenie tego terytorium nazw: ziemie litewsko-białoruskie, Litwa i Białoruś (w znaczeniu współlistnienia), Litwa (w rozumieniu Litwy historycznej).

W tej monografii, mówiąc o obszarze działalności tajnych towarzystw i pochodzeniu ich działaczy, przyjmuje się, że w końcu wieku XVIII i pierwszej połowie XIX za ziemie białoruskie można uznać cztery gubernie: mohylewską, witebską, mińską, grodzieńską, a także część guberni wileńskiej.

Autorzy monografii podają zwykle we wstępie lub w osobnym rozdziale opis bibliograficzny i źródłowy. Pomaga to czytelnikowi w znalezieniu literatury i źródeł do samodzielnego pogłębienia wiedzy na temat tych kwestii, które go szczególnie zainteresowały. Zrezygnowałem z takiego opisu i w zamian proponuję czytelnikom, by poszukali tych informacji w świetnych publikacjach moich polskich kolegów: profesora Jerzego Borowczyka i profesor Aliny Witkowskiej. Ich prace były dla mnie inspiracją przy pisaniu tej książki. Monografia Borowczyka *Rekonstrukcja procesu filomatów i filaretów 1823–1824. Historia śledztwa przeciw uczestnikom konspiracji studenckich i młodzieżowych w Wilnie oraz w Wileńskim Okręgu Naukowym* zawiera charakterystykę źródeł, które wykorzystałem, pisząc tę monografię. Ciekawe, że – podobnie jak Borowczyk – myślałem o sobie jako o detektywie poszukującym materiałów dotyczących członków tajnych towarzystw pochodzących z ziem białoruskich. Podobnie jak on, przeglądałem archiwa wileńskie oraz materiały działów rękopiśmiennych w Bibliotece Uniwersytetu Wileńskiego i w Bibliotece Litewskiej Akademii Nauk (spis niepublikowanych źródeł znajduje się w bibliografii). Pracowałem także w Muzeum Literatury im. Adama Mickiewicza w Warszawie (korespondencję więzienną, która została już opublikowana, uwzględniłem w bibliografii). Niektóre dokumenty z archiwum Kuratorii Wileńskiej oglądałem w Muzeum Narodowym w Krakowie. Z kolei w Bibliotece Narodowej w Warszawie czytałem listy Ignacego Domeyki do Joachima Lelewela oraz materiały dotyczące pozbawienia katedry Bobrowskiego, Daniłowicza, Gołuchowskiego i Lelewela. Kiedy miałem możliwość wyjazdu na Białoruś, prowadziłem kwerendę w Narodowym Archiwum Historycznym w Grodnie⁹.

---

⁹ Zob. Borowczyk J., *Rekonstrukcja procesu filomatów i filaretów 1823–1824. Historia śledztwa przeciw uczestnikom konspiracji studenckich i młodzieżowych w Wilnie oraz w Wileńskim*

Opis bibliograficzny znajdzie czytelnik we *Wstępie* napisanym przez Alinę Witkowską do *Wyboru pism filomatów*¹⁰. Zgadzam się z analizą, którą przeprowadziła ta wybitna badaczka. W historiografii filomatyizmu wyróżniła ona dwa trendy. Wśród działaczy i historiografów byli bowiem zwolennicy tezy o apolityczności przedstawianych w tej książce tajnych towarzystw. Adam Mickiewicz, Joachim Lelewel, Ignacy Domeyko, na przykład, uznawali je za towarzystwa edukacyjno-moralne. Druga grupa interpretowała ruch filomatów jako polityczny, zwracając uwagę na manifestację narodowości i patriotyzmu oraz ich antyrosyjski charakter. Takie stanowisko zajmowali m.in. Maurycy Mochnacki, Ignacy Prądzyński, Józef Kallenbach, Henryk Mościcki, Stanisław Pigoń, Stanisław Szpotański, Zdzisława Jabłońska-Erdmanowa, Marian Kukiel¹¹. To drugie stanowisko wzmocniło się po opublikowaniu *Archiwum filomatów* w trzech częściach i dziesięciu tomach, co dostarczyło badaczom źródeł na temat ideologii członków tajnych towarzystw i ewolucji ich działalności. Na podstawie materiałów analizowanych przez Alinę Witkowską wyróżniłbym jeszcze jedną grupę badaczy – tych, którzy pisali o liberalizmie i rewolucyjności filomatów, tak jak Stefan Żółkiewski, Siemion Łanda.

Spośród białoruskich badaczy, którzy zwrócili uwagę na historię stowarzyszeń filomackich i ich członków, można wymienić historyka Siarhieja Talaronka oraz regionalistów Leanida Łaurysza i Alaksandra Illina (ich prace uwzględniłem w bibliografii). Pokłosiem wymienionej wyżej konferencji, zorganizowanej przez Instytut Polski w Mińsku, była praca zbiorowa, w której – jak wspomniałem – znalazły się dwa artykuły warte naszej uwagi. Nie są one jednak nowatorskie, ponieważ autorzy powtarzają to, co o tajnych towarzystwach pisali już Siergiej Szolkowicz, Antoni Edward Odyniec i Adam Mickiewicz.

Chciałbym zwrócić uwagę czytelników, że tłumaczenia z języków białoruskiego i rosyjskiego na polski oraz redakcji obu wersji tej książki dokonał Aleh Barcewicz.

Dziękuję Pani Profesor Marii Korybut-Marciniak za finansowe wsparcie przekładu mojej monografii na język polski i za inspirację do jej napisania.

Dziękuję również recenzentom – Panu Profesorowi Jerzemu Borowczykowi i Pani Profesor Dorocie Michaluk – za cenne uwagi i komentarze, które pozwoliły znacząco ulepszyć tekst monografii.

Okreśgu Naukowym, Poznań 2003; Lipski J., *Archiwum Kuratorji Wileńskiej X. Ad. Czartoryskiego*, [Materiały do Dziejów Szkolnictwa Polskiego, seria 3, nr 2], Kraków 1926.

¹⁰ Zob. Witkowska A., *Wstęp*, [w:] *Wybór pism filomatów. Konspiracje studenckie w Wilnie 1817–1823*, oprac. A. Witkowska, Wrocław 1959, s. CXXXIX–CLVII.

¹¹ Zob. w bibliografii, s. 262–268.